

Így kívánja gróf Karácsony Guidó

„Oroszországban mindenki zsidó
mindenki zsidó,
mert így kívánja gróf Karácsony Guidó,
gróf Karácsony Guidó
(Rigmus a XX. század elejéről)

Szelényi Iván többször is nagyot tett a magyar társadalomtudományban. És ez nem „vörös farok”.

*

Szelényinek valószínűleg igaza van, amikor a marxi filozófiában kiemelten fontosnak tartja a praxis kérdését. („1845-ben születik egyik legfantasztikusabb írása, a *Tézisek Feuerbachról* [...]. Itt Marx nem »marxista determinista«, hanem a »praxis filozófusa«.”¹)

Utána az előtte?

„A *tőke* első kötete [...] – fogalmaz Szelényi – nem nyújtja azt, amit el akart érni: inkább azt bizonyítja, miért termelődik újra a tőkés termelő mód, mintsem azt mutatná ki, miért kell összeomlania. Ezért ír még néhány ezer kézirat oldalt, a profitráta csökkenő tendenciájáról, a földjáradékról s a legvégén az osztályról, de aztán arra a következtetésre jut, hogy az osztályokat nem a tulajdonviszonyok, hanem a jövedelmük forrása alapján kell meghatározni (ami igencsak Adam Smithre emlékeztet). Marxnak elment a kedve az egésztől [...]”²

Ki ne tudná, hogy a *A tőke* III. kötetének kézírata 1864–65-ben keletkezett, és a szerző azt követően, hogy itt felvázolta, hova akar eljutni, készítette el 1866–67-ben a *A tőke* I. könyvét.

Szellemdús magyarázat, hogy azért készíti el 1866–67-ben a *A tőke* I. könyvét, és ennek előszavában folytatásként beígér további három kötetet, mert 1865-ben „elment a kedve az egésztől”.

Brávó – hogy Szelényi kedvenc szavajárását idézzük.

Ki ne tudná, hogy a III. kötet kézírata az I. kötetnél korábban keletkezett? Az nem tudja, aki nem jár utána.

Partizánkodik-e Engels?

„A *tőke* első kötetében is tudja, hogy a feladat megoldatlan (vagy talán megoldhatatlan?), ezért kezdi írni a második és harmadik kötetet. Azokkal végképpen elégedetlen, s ahhoz Engels bátorsága kellett, hogy megérdemeljék a nyomdafestéket.”³

„A *tőke* II. és III. kötetét nem is tartotta publikációra alkalmasnak.”⁴

Ki ne tudná, hogy kevéssel halála előtt Marx megkéri Engelst a II. kötet kézíratainak gondozására és megjelentetésére. Ezeket a szövegeket 1870-ben, majd hosszú betegség után 1877-ben és 1878-ban írja, súlyos betegsége miatt ezt követően többet már nem tud velük foglalkozni.

Ki ne tudná, hogy Marx eredetileg átfogó gazdasági elemzés megírását tervezi. 1857 nyarán rögzíti első elképzelését tervezett gazdasági művének felépítéséről: „1. Az általános elvont meghatározások [...] 2. Azok a kategóriák, amelyek a polgári társadalom belső tagolódását képezik, és amelyeken az alapvető osztályok nyugszanak [...] A három nagy társadalmi osztály [...] 3. A polgári társadalom összefoglalása az állam formájában [...] 4. A termelés nemzetközi viszonya. A munka nemzetközi megosztása. Nemzetközi csere [...] 5. A világpiac és a válságok” (MEM 46/I. köt. 33–34).

Egy néhány hónappal későbbi tervezet az öt pontot lényegében megismétli, majd kiegészíti: „A válságok azután általánosan túlmutatnak az előfeltételen és egy új történelmi alak felé hajtanak.” (MEM 46/I. köt. 135)

Kissé később ugyanerről: „A válságok. A csereértékre alapozott termelési mód és társadalomforma felbomlása. Az egyéni munka reális tételezése társadalmi munkaként és vice versa.” (MEM 46/I. köt. 168.)

(1865-ben, a III. kötet kézírataiban sem mond le arról, hogy egy külön műben eljusson a világpiacig.)

Miért lehet fontos a praxis filozófusának „a polgári társadalom összefoglalása az állam formájában”? Miért lehet fontos a válságok tárgyalása?

„A politikai gazdaságtan kiindulópontja a magántulajdon, Marx célja az volt, hogy olyan elméletet nyújtson, amely bebizonyítja, még-hozzá tudományos precizitással, a magántulajdon meghaladásának a szükségességét és lehetségességét.”⁵

A lehetőség realizálásához persze cselekedni is kell. Ahogy a *Feuerbach-tézisek* időszakában fogalmazott: a munkásoknak „meg kell dönteniök az államot, hogy személyiségüket érvényre juttathassák” (MEM 3. köt. 65). Ugyanitt: „harc az állam és a polgári társadalom megszüntetéséért” (MEM 3. köt. 542).

Ki ne tudná, hogy Marxnál egy lehetséges jövőre vonatkozó hipotézis beigazolódása két dolgot feltételez: praxist („harc”), valamint annak elméleti, tudományos megalapozását.

Filológiai utánjárás vagy „kreatív” fantázia?

Az utóbbi időben több hazai tudósnál divatos beszéd: Marx azért nem fejezte be *A tőkét*, mert rájött, hogy koncepciója téves.

„Marx – az általa ki nem adhatónak vélt *A tőke* III. kötetének 52. fejezetében másfél oldalig jut el, aztán elmegy a kedve az egésztől. Nem véletlen, az a másfél oldal aláásott sok mindent, amit korábban sejtetett.”⁶ „A kizsákmányoláselméletnek a legalkalmasabb modell a két-osztály struktúra lenne [...]”⁷; „[...] az 52. fejezet logikája szerint, a kizsákmányolás mechanizmusa helyett a három osztály különbségét a jövedelem különböző forrásai alapján »kellett« meghatározni. Nem véletlen, hogy Marx félbehagyta ezt a fejezetet, és *A tőke* II. és III. kötetét átengedi »az egerek rágcsáló kritikájának.«”⁸

(Ezek szerint Marxot zavarba hozza az a csak az 52. fejezet írásakor először bevillanó felismerés, hogy az országban olyan tulajdonosok is vannak, akiknek a földtulajdonukból jövedelem származik.)

1. állítás: Marx 1865-ben felhagy *A tőke* írásával. Ezzel szemben 1878-ig dolgozik rajta.

2. állítás: Marxot 1865-ben váratlanul éri, hogy a korabeli kapitalizmusban három nagy társadalmi osztállyal kell számolni. Ezzel szemben 1857-es tervezetében „a három nagy társadalmi osztállyal” számol.

3. állítás: „de aztán arra a következtetésre jut, az osztályokat nem a tulajdonviszonyok, hanem a jövedelmük forrása alapján kell meghatározni (ami igencsak Adam Smithre emlékeztet), Marxnak elment a kedve az egésztől [...]”.⁹ Ezzel szemben a hivatkozott helyen az olvasható, hogy tulajdonviszonyaik a jövedelmük forrása: „A pusztá munkaeő tulajdonosai, a tőke tulajdonosai és a földtulajdonosok, akiknek jövedelemforrása a munkabér, illetve a profit, illetve a földjáraék, tehát a bér munkások, tőkések és földtulajdonosok, alkotják a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztályát [...]. Három nagy társadalmi csoport ez, amelyeknek összetevői, az őket alkotó egyének munkabérből, illetve profitból és földjáraékból, munkaerejük, tőkéjük és földtulajdonuk értékesítéséből élnek.” (MEM 25. köt. 833–834)

A tett halála az okosodás?

Minden gondolkodó történelmi képződmény. Szükségképpen vannak tévedései, amelyekből erőszakkal sem lehet kimosdatni. („Könnyű az utókornak okosabbnak lenni!”) És vannak olyan tévedések, amelyekbe csak akarattal lehet „bemosdatni”. Nevezetesen, ha elsődlegesen nem arra vagyunk kíváncsiak (a „megértő szociológia” beállítódását követve), hogy létezik-e, mennyiben található az illető gondolatainak konzisztens, egységes értelmezése, akkor utólag bárkiről szinte bármi „kiderülhet”. Egy immanens megértésre törekvő hozzáállás viszont lehetővé teszi, hogy a bíráló érdemi (mert belső megértésen alapuló) legyen.

Az utóbbi időben divattá vált a „forradalmi Marx” megkülönböztetése a tudóstól (az értékkritikai az értékelméletitől, az „ezoterikus” az „exoterikustól” stb.). Ezek szerint – úgy tűnik – csak valamiféle „tudomány nélküli radikalizmus” és nem-radikális (praxismentes) tudomány alternatívája között lehet választanunk. Nem kizárt, hogy Szelényi Marx-értelmezése is ebbe az irányba húz. Visszaesésként értékeli, amikor – úgymond – a „forradalmi Marx helyébe a tudós, analízáló Marx”¹⁰ lép. Ugyanakkor felrója neki: miközben bírálja a „forradalmi szócséplést”, „[m]intha [...] a *Kommunista Kiáltvány*ban ez a forradalmi szócséplés Marxtól sem állt volna messze”.¹¹

Ki ne ismerné a szakirodalomban általános magyarázatot: Marx éppen a „forradalmi szócséplés” elkerülése, meghaladása érdekében kényszerül unalmas gazdaságtani összefüggésekkel foglalkozni: azért,

hogy a „forradalmi gyakorlatot” elméletileg megindokolja, alátámasztja. (Tudományos munkásságával egyidejűleg szervezi a praxist, például az Internacionálét!) Bölcséletében „okosodás” és cselekvés, tudás és praxis fogalmilag elválaszthatatlan, szervesen összetartozik.

Elidegenültség vagy kizsákmányoltság?

Szelényinek valószínűleg igaza van, amikor Marxnál az elidegenedés problémájára helyezi a hangsúlyt. Példaként többször is az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratokra* hivatkozik. Ennek a műnek a legáltalánosabb programja az elidegenedés megszüntetése. „Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak különös módjai a termelésnek és ennek általános törvénye alá esnek. A magántulajdon pozitív megszüntetése – mint az emberi élet elsajátítása – ennél fogva a pozitív megszüntetése minden elidegenülésnek, tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. a maga emberi, azaz társadalmi létezésébe.” (MEM 42. köt. 107)

Szelényi valószínűleg jól látja: Marx „[s]zükségesnek tartotta, hogy »objektív«, tudományosan megalapozott érvelésre jusson [...].” „Úgy gondolta, ha be tudja bizonyítani, hogy a tőkés a munkást kizsákmányolja [...] a tőkés termelő mód általános válságának a körülményei között [...], a munkások fel fognak lázadni s létrehozzák a magántulajdon nélküli társadalmat.”¹²

Visszalépésként értékeli Szelényi, hogy az elidegenedés helyett a kizsákmányolás-kérdés került előtérbe. („A munkásosztály – írja – azért és akkor fogja megszüntetni az elidegenedés rendszerét, ha felismeri, hogy ő a pusztá elidegenedés.”¹³)

Ki ne találkozott volna azzal a szakirodalomban, hogy a kizsákmányolás kérdése nem az elidegenedés-problematika feladása, hanem annak egyik megnyilvánulási formája?

Az elidegenedés esete Mari nénivel

– Mari néni, maga mit gondol az elidegenedésről? És a külsővé idegenné-válásról? Akkor sem érti, ha úgy mondom, hogy Enttäusserung?

Gyári munkás Mari néni lassanként azért eszmél, hogy miről akar faggatózni ez a szerencsétlen.

– Ja, az élősködő politikusokról beszél? Meg hogy engem itt kizsákmányolnak? Hogy a tulajék tucatnyi embere él a munkámból? Ha erre kíváncsi, akkor miért nem emberi nyelven szól hozzám?!

1845-től Marx időnként megpróbált „emberi nyelven” beszélni. Ki ne tudná, hogy ettől kezdve Engelsszel évekig szinte szakosodnak a témára: írások sorában ironizálnak olyan szerzőkön, akik hús-vér emberek megszólítása helyett olyan elvont kategóriákba rejtik el az üzenetüket, mint elidegenedés, ember, emberi lényeg, nembeli lény. (*Körlevél Kriege ellen; Német szocializmus versben és prózában; Az igazi szocialisták; A kommunisták és Karl Heinzen; A moralizáló kritika és a kritizáló morál stb.*)

Miért válik hirtelen fontossá Marx számára, hogy az addig többnyire használt filozófiaírók megpróbáljon átnyergelni valamiféle „emberi nyelvre”? (Ami egyébként nem mindig sikerül neki.)

Időnként megesik a kultúra történetében, hogy egy gondolkodónak víziója támad arról, milyen együttélés lenne jó az embereknek. Arról, hogy milyen társadalmat kívánna nekik. Ha az illető tényleg komolyan gondolja az ötletét, morális vagy intellektuális megfontolásból nem tehet mást, mint hogy megpróbálja megvalósítani. (Ha már rájött valamilyen megoldásra, akkor az hasznosuljon.) Ilyenkor szokás megkörülnézni valamelyik hatalommal rendelkező uralkodót, hogy vezesse be az elképzelését.

Marxnak volt ilyen társadalomjobbító ötlete („A magántulajdon pozitív megszüntetése [...], tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. [...]”). Emellett tudomása volt arról, hogy a korabeli bér munkások nem kedvelik az akkoriban törvényes 15 órás munkaidőt. Felmerülhetett benne, hogy a bér munkásságnak javára válna a „visszatérés”-koncepció realizálódása. Érdekelt a társadalmi kihordásában (szakfilozófiai zsargonnal: az elidegenedés felszámolásában). Ily módon az elméleti hipotézis számára kínálkozott egy lehetséges gyakorlati címzett. Adva volt tehát egy „szociológiai hordozó”, amelynek bizonyítható az érdekeltsége a hipotézis megvalósulásában. Már csak a – Szelényinél is kiemelt – praxisra lenne szükség: a bér munkások spontán elégedetlenségének (illetve gyakorlati elégedetlenkedéseinek) egyesítésére és szervezett mozgalommá való erősítésére.

Leegyszerűsítve: a szándékolt jövőnek Marxnál két pillére van, a munkásmozgalom gyakorlatának segítése, valamint e mozgalom törekvéseinek elméleti (társadalomelméleti) alátámasztása. E munkálkodás csomópontjai: az Internacionálé és a politikai gazdaságtan bírálata (*A tőke*, előmunkálatai, továbbá az olvasmányosabb népszerűsítő művek: *Bérmunka és tőke*, *Bér, ár, haszon*)

A politikai gazdaságtan bírálatának végső célja: szakszerűen kimutatni a bérmunka gazdasági rendszerének (tágabban a pénzgazdaságnak, árugazdaságnak) emberellenes elidegenültségét, valamint megalapozni egy egyénközpontú, személyiség-központú gazdálkodás elméleti lehetőségét. Individuumok elidegenedéstől mentes együttélését Marx társulásnak nevezi.¹⁴

A marxi hipotézisben – nagyon leegyszerűsítve – az egyének kettős céllal társulnak egymással.

1. Hogy közös szükségletre (mindannyiuk szükségletére) termeljenek. Itt a társulás tagjai maguk döntenek el, hogy milyen fogyasztási javakat állítanak elő, valamint hogy milyen – általuk szükségesnek tartott – tevékenységek végzőit látják el használati tárgyakkal stb. („Az egyéni munka reális tételezése társadalmi munkaként és vice versa.” MEM 46/I. köt. 168)

2. Hogy meghatározzák, szabályozzák társadalmi együttélésük gyakorlatát. Gondoskodjanak a közhatalom közvetlen – tehát politikai, vagyis elidegenült formát nem öltő – szervezéséről, működtetéséről.

Bérmunkás-e a bérmunkás? (A múltat eltörölni.)

Szelényi Iván többször is nagyot tett a magyar társadalomtudományban.

A *Századvég* 2018. februári (bezúzott) számába készült – társ-szerzős – tanulmányában a következőket írja: „A szocializmusban a munkások ugyan nem voltak, sem rabszolgák, sem jobbágyok, de bérmunkások sem voltak: munkaerejüket nem adták el szabadon a nyílt munkaerőpiacokon. »Zárt társadalmi« kapcsolatok között éltek, nem dönthettek arról »szabadon«, hogy eladják-e vagy sem munkaerejüket, s nem alkudhattak munkaerejük áráról.”¹⁵

Ez az állítás – bárhogy forgatjuk – végső fokon a magyar munkás „röghöz kötöttségéről” szól. Valószínűleg nem tartozik a szerző nagy tettei közé.

A Ganz Villamossági Művekből átmentem a BKV Fürst Üzemegységébe. Egyebek mellett a magasabb bérért. Itt az egyik hajnalban – a nagy havazás miatt – a többség késve ért be, mire a vezetőség bejelentette, hogy a kiesett időt le fogja vonni a bérükből. Következmény: az egész üzemben leállt a munka, míg vissza nem vonták a fenyegetést. Később, amikor nem tetszett, hogy éjszakai műszakba akarnak beosztani, továbbálltam a Magyar Postához dolgozni. Az 1960-as évek második felében járunk.

Most kiderül: „nem dönthettem arról »szabadon«, hogy eladom-e vagy sem a munkaerőmet”. Így utólag megtudom, hogy nem is cseréltem (mert nem cserélhettem) föl a Ganzot a BKV-ra, majd a Postára. (Lehet, hogy be kell tiltani a megtörtént múltat?)

Például a bangladesi szövönök viszont szabadon adhatják el a munkaerejüket. A munkakörülmények elleni tiltakozásként időnként felgyújtanak egy üzemet. Velem ellentétben, szabad béralkut kötnek.

Továbbmenve. Testvérem a textiliparban dolgozott. Főleg „összeszerelő” munkát végeztek nyugati cégeknek. Mivel a budapesti textilüzemek messze voltak a lakóhelyétől, a munkába járás naponta közel négy óráját vette el. Megelégtelve ezt az időpocsékolást, „szabadon” úgy döntött, hogy nem adja el tovább a munkaerejét, és kiváltotta a kisipart. Nyugdíjba vonulásáig maszekként biztosította a jövedelmét.

Meg nem történt jelenségek megtörténtként való ábrázolását magyarázhatja, hogy a dicső jelenben nincs aktuálisabb, mint a múlt kritikája. És akik nem érik be a tényleg megtörtént ocsmányságok felemlegetésével, azok arra kényszerülnek, hogy továbbiakat is kitaláljanak. Amit a kreatív fantázia produkál, az a szürke tényeknél sokkal inkább „eladható”: színesebb, izgalmasabb, figyelemfelkeltőbb. A másik lehetséges magyarázat a hamisításra, hogy „így kívánja gróf Karácsony Guidó”.

Akik még számon tartják a tényeket (emlékezhetnek a tényekre), azok előbb-utóbb meghalnak. Kihull az emlékezetből, hogy Marxnak „nem lett elege az egészből”. Az is feledésbe merül, hogy a – Magyarországon 1989-ig tartó – „államszocializmusra” nem a dolgozók röghöz kötöttsége volt a jellemző.

Így keletkeznek a csodák. A csodatermelő tudomány dicsőségére.

A későbbi nemzedékek legfeljebb – ha véletlenül találkoznak a korban gyakran használt „vándormadarak” kifejezéssel – nehezen fogják tudni értelmezni ezek „röghöz kötöttségét”.

Nem csak magamnál tapasztalom, hogy az idő múlásával a szellemi záróizmok renyhülnek: időnként olyasmit is átéreztenek, amit korrektebb lenne visszatartani. Ilyenkor az ember önfeledten belerondít az ún. tudományba.

Jegyzetek

- ¹ Szelényi Iván: Marx és/vagy marxizmus a 21. században. *Mozgó Világ*, 2019/2., 25.
- ² Uo. 28.
- ³ Uo. 24.
- ⁴ Mihályi Péter – Szelényi Iván: A járadék szerepe a szocialista gazdaságból a tőkés piacgazdaságba való átmenet korában. *Századvég*, 88. sz. (2018/2), 10.
Digitálisan: https://168ora.hu/data/cikkek/156/1565/cikk-156530/SZV_88_beliv_nyomda_1_.pdf
- ⁵ Szelényi: i. m. 27.
- ⁶ Uo. 26.
- ⁷ Uo. 28.
- ⁸ Mihályi – Szelényi: i. m. 10.
- ⁹ Szelényi: i. m. 28.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Uo. 23.
- ¹² Uo. 27.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Erről bővebben lásd: „A civil társadalom szocialista formája Marx elméletében” című írásomat. *Múltunk*, 2001/2–3. Digitálisan: minerva-tuto.22web.org.
- ¹⁵ Mihályi – Szelényi: i. m. 13.